

Michał Głuszkowski, micglu@umk.pl

Typy przełączania kodu w rosyjsko-polskiej dwujęzyczności staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego (*Slavia Orientalis*, LIX, 2010/1, 81-98)

Michał Głuszkowski

Typy przełączania kodu w rosyjsko-polskiej dwujęzyczności staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego

Pierwsze osady staroobrzędowców na ziemiach Rzeczypospolitej powstały już w XVII wieku, wkrótce po schizmie w rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej. Na terytorium, znajdujące się w granicach dzisiejszej Polski, starowiercy dotarli dopiero pod koniec następnego stulecia, osiedlając się w okolicach Suwałk i Sejna, a kilkadziesiąt lat później także na Mazurach i w regionie augustowskim¹. Migrujący na polskie ziemie staroobrzędowcy pochodzili z północno-zachodniej Rosji, z okolic Pskowa, Nowgorodu i Wielkich Łuk, a ich językiem była środkowielkoruska gwara z tamtego regionu. W nowym otoczeniu zetknęli się z językiem polskim, ale właściwie aż do początków XX wieku nie można mówić o masowej dwujęzyczności w społeczności polskich starowierców, którzy żyli w izolowanych wspólnotach i zajmowali się przede wszystkim rolnictwem, wyrębem lasów oraz ciesielką, co znacząco ograniczało kontakty z polskojęzyczną ludnością². Odzyskanie przez Polskę niepodległości sprawiło, że stali się oni jej obywatelami wraz ze wszystkimi prawami i obowiązkami z tego faktu wynikającymi. Za przyczyną kontaktów z polską administracją oraz powszechnej edukacji, coraz więcej staroobrzędowców, oprócz rosyjskiej gwary, posługiwało się w mniejszym lub większym stopniu także polszczyzną. W tym okresie zaczęła się w ich dwujęzyczności kształtować dyglosja, w ramach której do kontaktów wewnątrzgrupowych używany był rosyjski dialekt, natomiast język polski służył do wszelkiego rodzaju sytuacji oficjalnych. Wyjątkiem pozostała sfera religijna, w której niezmiennie posługiwano się językiem cerkiewnosłowiańskim. Okres międzywojenny był istotny dla ewolucji sytuacji językowej opisywanej grupy także ze względu na zmiany o charakterze geopolitycznym: staroobrzędowcy z regionu suwalsko-augustowskiego oraz Wileńszczyzny w wyniku powstania nowych granic państwowych utracili kontakt ze swoimi współwyznawcami w krajach bałtyckich oraz w Związku Radzieckim³. Ich gwara znalazła się wtedy w sytuacji wyspowej, polegającej na oddzieleniu społeczności od jej językowego kontynentu. Język grupy mniejszościowej, przebywającej w otoczeniu innego etnosu, rozwija się innymi torami, niż na jej terenach macierzystych. Sytuacje wyspowe wiążą się z deficytem językowym, zwłaszcza w sferze kultury, edukacji i nauki, wobec czego uciekają się do zasobów otaczającego ich języka

większości⁴. Zdaniem Aleksandra Duliczenki, przedstawiciele mniejszości w obcym środowisku starają się opanować język państwa, w którym przebywają, a jednocześnie jest dla nich ważne zachowanie własnego języka⁵. Taka sytuacja dotyczy gwary polskich staroobrzędowców. Wraz ze zmniejszaniem się izolacji ich poszczególnych skupisk, wpływ polszczyzny na rosyjski dialekt ulegał zwiększeniu, a po II Wojnie Światowej nasilił się w jeszcze większym stopniu. Nowa polsko-radziecka granica oddzieliła starowierców regionu suwalsko-augustowskiego od ważnego ośrodka religijnego i społeczno-kulturalnego, jakim było dla nich Wilno, a dokonujące się w tym czasie zmiany o charakterze społeczno-cywilizacyjnym, m.in. masowa edukacja, urbanizacja, industrializacja i rozwój mediów, zmusiły zmniejszające się staroobrzędowe wspólnoty do coraz większego otwarcia na świat.

W gwarze staroobrzędowców występują zapożyczenia leksykalne w formie adaptowanej i nieadaptowanej, a także kalki składniowe, słowotwórcze, semantyczne i frazeologiczne z polszczyzny⁶. Wpływy polskie były obecne już w ich gwarach macierzystych, a po migracji ich ilość zwiększyła się nie tylko pod wpływem języka polskiego, ale i białoruskiego, za którego pośrednictwem wiele polskich leksemów przenikało do dialektu starowierców⁷. Z dwujęzycznością związane jest zjawisko przełączania kodów (*code switching*), polegające na zmianie języka wypowiedzi z L_1 na L_2 . Należy zauważyć, że przełączanie kodów w dwujęzyczności polskich starowierców ma charakter specyficzny, ponieważ jedynie w przypadku polszczyzny (L_2) mamy do czynienia z kodem o relatywnie „czystej” postaci, natomiast rosyjska gwara (L_1) od dawna zawiera wiele jednostek pochodzących z języka polskiego. Ze względu na integrację obcych elementów, traktowane są one jako gwarowe, np. *parap'et* (pol. *parapet*, adapt. fon.) *vypačynk'ovyj* (pol. *wypoczynkowy*, adapt. fon.-morf.), *b'av'itsa* (np. *ja b'avluś* – pol. *bawić się*, ros. *igr'at'*, hybryda), *z'etać za pšyžva ĩtku* (pol. *robić za przywoitkę*, kalka frazeologiczna utworzona przy pomocy elementów rodzimych i zasymilowanego zapożyczenia *pšyžva ĩtku*), *zbl'ednieć* (kalka słowotwórcza pol. *zblednąć* – pref. *z* + *bl'ednieć*)⁸.

Jednej z pierwszych prób zdefiniowania problemu przełączania kodów podjął Einar Haugen na Międzynarodowym Kongresie Lingwistyki w Oslo w 1957 roku:

„переключение кодов (*code switching*) имеет место в тех случаях, когда говорящий переходит с одного языка на другой; в наиболее явных случаях переключение является полным, т.е. в речевом потоке можно указать момент, когда меняются все аспекты высказывания, включая фонологию, морфологию, синтаксис и лексику. Это случается как в конце полного высказывания, так и в середине, причем иногда сводится к включению в высказывание одного отдельного иностранного слова. Однако во многих случаях переходная грань не так ясна: например, говорящий может не владеть в полной мере фонологической системой иностранного языка и подставлять фонемы своего родного языка в употребляемые им отдельные иностранные

слова или целые высказывания на этом языке. В таком случае можно говорить об интерференции постольку, поскольку говорящий в том или ином отношении отклоняется от норм языка, которым он пользуется”⁹.

W takim rozumieniu wszelkie przejawy interferencji międzyjęzykowej można byłoby rozpatrywać jako szczególne przypadki przełączania kodu. Najczęściej definicja Haugena ograniczana jest do pierwszej części, tj. pełnego przełączania kodów, pozwalającego na wskazanie momentu zmiany języka wypowiedzi z L₁ na L₂. W tym duchu utrzymane jest podejście Della Hymesa, uznającego za przełączanie kodów zjawisko używania dwu lub więcej kodów na przemian, pod wpływem okoliczności miejsca i czasu, cech charakterystycznych uczestników sytuacji komunikacyjnej, tematu, kanałów i norm interakcji¹⁰ (Hymes 1980: 61-65). Definicja Hymesa jest jednak dość szeroka i praktycznie zbieżna z ogólną definicją kontaktu językowego Uriela Weinreicha:

„two or more languages will be said to be in contact if they are used alternately by the same persons”¹¹.

W celu zwiększenia wartości poznawczej pojęcia przełączania kodu, badacze wprowadzali dodatkowe rozróżnienia, precyzujące klasyczną teorię Haugena. John Gumperz i Jan-Petter Blom opisali zjawisko metaforycznego przełączania kodów (*metaphorical code-switching*), polegającego na podkreśleniu lub skontrastowaniu fragmentu wypowiedzi w L₁ przy pomocy elementów kodu L₂¹², np.

1. *už'ě na p' 'enšji /na emeryturze*¹³
2. *t'ólka žyg'avy tak 'ije /pokrzywy bals' ynnyje*
3. *ńet n'ikak'oj tr'udnost'i /ńikak'oj przeskody*

W przykładach 1. i 2. mówiący używają leksemów *p' 'enšja* i *žyg'avy*, wraz z ich polskimi odpowiednikami. Choć w trzecim fragmencie pol. *przeszkoda* nie jest dokładnym ekwiwalentem ros. słowa *trudn'ost'*, a jedynie jego częściowym synonimem, we wszystkich przykładach mamy do czynienia z zabiegiem odwołania się do języka polskiego w celu uwypuklenia znaczenia konkretnego gwarowego leksemu. Ponieważ przełączenie kodu odbywa się w tym przypadku w ramach jednej wypowiedzi, pojęcie metaforycznego przełączania kodu utożsamiane jest z konwersacyjnym przełączaniem kodu (*conversational code-switching*)¹⁴.

Gumperz wyróżnił także sytuacyjne przełączanie kodu (*situational code-switching*), które polega na zmianie języka w zależności od zmiany sytuacji komunikacyjnej – tematu, osoby rozmówcy, okoliczności miejsca, itd.¹⁵, np.

4. *o /to ten /co wybierał żonę /będzie dobra matka /no i jest dobra /o jaka będzie dobra żona i dobra matka dzieciom /i tak się stało/i żyją /aj ja jaj /d'obra żyv'ut /i tut o /ja*

5. *pisze religia tak /on w ciebie kamieniem /a ty w niego chlebem //no ale gdzie /pani /takich ludzi się znajdzie /jak on kamieniem /to ty na niego dwa /no /teraz już mało jest takich ludzi – A gd'e vs'o 'eta napisana? – 'eta v B' 'iblj'i p' 'išet v kń 'igax 'etyx /u_n'as v mal'ennaj jeść 'eta /any pax' b'žut ješč' b' sa staraabr' 'adcev /s p'ary t'ysač l'et /'ety kń 'ig'i*

Pierwsza z przytoczonych wypowiedzi miała miejsce podczas wywiadu, w trakcie którego informatorka pokazywała badaczom rodzinne fotografie. Przejście do kolejnego zdjęcia spowodowało zmianę kodu z polszczyzny na gwarę. W przykładzie 5. punktem zwrotnym do przełączenia kodu z polskiego na rosyjski było pytanie zadane przez badaczkę w języku rosyjskim, a więc w obydwu przypadkach został zmieniony jeden z elementów składowych sytuacji komunikacyjnej.

Zdaniem Petera Auera dokonany przez Gumperza podział na metaforyczne i sytuacyjne przełączanie kodów nie jest jasny, ponieważ sprowadza się do dyferencjacji dwóch typów czynników – językowych i pozajęzykowych, z których zarówno jedno, jak i drugie mogą mieć wpływ na zmianę kodu dokonującą się w ramach jednej i tej samej sytuacji komunikacyjnej¹⁶. Według Auera różnica nie tyle tkwi w kategoryjnej naturze czynników decydujących o zaistnieniu typu metaforycznego i sytuacyjnego, ile w ich natężeniu. Wobec braku adekwatnych kryteriów rozróżnianie dwóch typów przełączania kodów przestaje być celowe, w związku z czym zamiast o dychotomii należałoby mówić o kontinuum¹⁷.

Wspomniane dotychczas typy przełączania kodów nie stanowią wystarczającego narzędzia, pozwalającego na ujęcie całej złożoności tego zjawiska, co wymusiło na badaczach dalsze poszukiwania metodologiczne. Istotnym krokiem naprzód była teoria języka-matrycy (*matrix language frame – MLF*) autorstwa Carol Myers-Scotton. Zgodnie z jej założeniami dwujęzyczna wypowiedź na poziomie powierzchniowym zawiera elementy dwóch lub większej liczby systemów, podczas gdy tylko jeden z uczestniczących w kontakcie języków tworzy morfosyntaktyczny szkielet wypowiedzi. Język będący bazą nosi nazwę języka matrycy (*matrix language*), a pozostałe języki dostarczające elementy danej wypowiedzi to języki zakorzenione (*embedded languages*)¹⁸. Scotton-Myers zauważa jednak, że teorii MLF nie da się zastosować do wszystkich przypadków sytuacji przełączania kodów¹⁹. W opisie opartym o teorię języka-matrycy najważniejszą kwestią jest jego właściwa identyfikacja²⁰, która jednak nie zawsze jest możliwa, zwłaszcza w przypadku kontaktu języków spokrewnionych, posiadających podobną strukturę morfosyntaktyczną.

Próby całościowego opisu zjawiska przełączania kodu w oparciu o szereg wcześniejszych teorii dokonał Pieter Muysken. Wyróżnił on trzy zasadnicze typy tego zjawiska: wtrącający

(*insertional*), alternacyjnym (*alternational*) oraz kongruentną leksykalizację (*congruent lexicalization*). Wtrącające przełączanie kodu ma wiele wspólnego z teorią języka-matrycy Scotton-Myers i ma miejsce, kiedy pojedynczy element, składający się z jednego lub większej ilości wyrazów, zostaje umieszczony w ramach utworzonych przez bazowy język danej wypowiedzi. W przytoczonym przez Muyskena przykładzie angielska fraza została włączona do hiszpańskiego zdania: „*Yo anduve in a state of shock por dos dias*”²¹ ‘chodziłem w stanie szoku przez dwa dni’, ale nie przełamała jego struktury, pełniąc w nim rolę okolicznika. W mowie polskich staroobrzędowców przypadki wtrącającego przełączania kodu z gwarowego na polski oraz z polszczyzny na gwara, występują bardzo często, przede wszystkim w postaci pojedynczych wyrazów L₁ włączanych do wypowiedzi w L₂, np.

6. *an'a muś'ita m'ec ślub kaś'elnyj*
7. *žen'a m'ajet t'ože p'at'sot s'brok /i o /przeszło t'ysaču m'aju*
8. *št'oby ty ne m'eta problemów*
9. *we wrześniu 'uže b'uz'et tr'i g'oda*
10. *ja to r'ańše vstaj'u piąta /pół do szóstej*
11. *ne v šk'ol'e /t'olka w prywatnym zakładzie m'et prakt'yku*
12. *'eta klamka /kr'uč'ok*

W przykładach 6., 7. i 8. występujące w gwarowych wypowiedziach polskie wyrazy wkomponowują się w ich strukturę²². Baza wskazanych zdań pozostaje bez wątpienia dialektalna. We fragmencie 9. elementem włączanym jest nie pojedynczy wyraz, ale wyrażenie przymkowe, choć jego status jest taki sam, jak wtrąceń z poprzednich przykładów. Analogiczna sytuacja występuje w wypowiedziach 10. i 11., w których fragmenty polskiego kodu *piąta /pół do szóstej* i *w prywatnym zakładzie* pełnią funkcję okoliczników. Przykład 12. nawiązuje do opisanego wcześniej metaforycznego przełączania kodu. Co prawda pol. *klamka* i ros. *kr'uč'ok* ‘haczyk’ nie są w pełni jednoznaczne, ale w odczuciu informatora obydwa leksemy mają status międzyjęzykowych ekwiwalentów i uściślają się nawzajem²³. Metaforyczne przełączanie kodu w ujęciu Gumperza i Bloma nie stoi w sprzeczności z typologią Muyskena, ale stanowi jeden z rodzajów wtrącającego przełączania kodu. Najczęstszą przyczyną włączania leksemów L₁ do wypowiedzi w języku L₂ są jednak braki leksykalne, doświadczane przez polskich staroobrzędowców zwłaszcza w zakresie gwary w dziedzinach tradycyjnie obsługiwanych przez polszczyznę, co wynika z ukształtowanej od kilku pokoleń dyglosji w bilingwizmie badanej społeczności. Po II Wojnie Światowej, a zwłaszcza w ciągu ostatnich kilkunastu lat, obserwujemy ekspansję języka polskiego kosztem rosyjskiej gwary. Aktualnie polszczyzna obecna jest praktycznie we wszystkich dziedzinach

życia wspólnoty²⁴. Wyjątek stanowi sfera religii, w której ważną funkcję pełni język liturgiczny – cerkiewnosłowiański, a rolę religijnego metajęzyka odgrywa gwara, używana także podczas rozmów przed i po nabożeństwie, a także na cmentarzu oraz na terytorium molenny. Przytoczone przykłady wtrąceń 6.-12. ukazują szeroki zakres tematyczny elementów polskiego kodu włączanych do staroobrzędowego dialektu, natomiast przypadki wtrąceń w polszczyźnie staroobrzędowców należą do rzadkości:

13. *i dam Tobie /będziesz carstvav'ać na wieki /i dam Tobie Królestwo*

14. *no i myślę jak mnie tu złapią /teraz bamb' ożka /ta /a ja jadę*

15. *potem /jak wyzwolili nas /to i do wojska zabrali /i vp'er' od*

We fragmencie 13. w funkcji orzecznika w orzeczeniu złożonym występuje czasownik *carstvav'ać*, który nie podważa faktu przynależności pozostałej części wypowiedzi do języka polskiego. Przełączenie kodu nastąpiło w związku z poruszaną przez informatorkę tematyką religijną, w której staroobrzędowcy bardzo rzadko posługują się polszczyzną. Mówiąca została poproszona przez badaczy o wypowiedź w języku polskim, ale nie była w stanie w pełni kontrolować stosowanego przez siebie kodu. Przykład 14. odnosi się do sytuacji z przeszłości i również ma związek z dyglosyjnym podziałem sfer wykorzystania języka polskiego i rosyjskiej gwary. Siedemdziesięciokilkuletni mężczyzna wspominał zdarzenia z czasów wojny i choć narracje o przeszłości nie są przez członków badanej grupy prowadzone wyłącznie przy użyciu tradycyjnego dialektu, wielu starszych informatorów woli swoje wspomnienia przedstawiać w rosyjskiej gwarze²⁵. Analogiczna sytuacja miała miejsce w przykładzie 15., gdzie słowo *vp'er' od* w polskiej wypowiedzi występuje poprzez skojarzenie z rosyjską komendą „naprzód!”.

Geneza wtrącającego przełączania kodu jest w dużej mierze zbieżna ze źródłami procesu zapożyczania. Pojedyncze elementy kodu L_1 w wypowiedziach w L_2 przez wielu badaczy określane są mianem wstawek, czyli zapożyczeń nieasymilowanych²⁶. Istotnym problemem opisu sytuacji kontaktu języków jest określenie, czy fragmenty kodu L_1 w wypowiedzi w języku L_2 związane są ze zjawiskiem przełączania kodów, czy też zostały one zintegrowane przez język L_2 i stanowią zapożyczenia. Shana Poplack przywołuje definicję Haugena, zgodnie z którą w przypadku przełączania kodów elementy L_1 różnią się zdecydowanie od otoczenia L_2 , w którym się znalazły, podczas gdy zapożyczenia utożsamiają się z systemem języka-biorcy²⁷. Formą adaptacji może być próba przystosowania obcojęzycznego elementu do rodzimego systemu morfonologicznego, akcentuacyjnego i paradygmatów odmiany²⁸.

W drugim wyróżnionym przez Muyskena typie przełączania kodów – alternacyjnym (*alternational*), mamy do czynienia z faktycznym przejściem od L₁ do L₂, pociągającym za sobą zmianę leksyki i gramatyki danej wypowiedzi. Język wypowiedzi ulega zmianie pomiędzy zdaniami lub w środku zdania²⁹. Zdecydowanie najwięcej problemów analitycznych związanych jest z wewnątrzzdaniowym przełączaniem kodów. Bardzo często połączone jest ono z przełączaniem międzyczdaniowym, co pozwala szukać w szerszym kontekście wypowiedzi punktów odniesienia, określających moment i kierunek zmiany kodu. Elementy kodu L₁ w wypowiedzi w L₂ mogą być interpretowane w zupełnie inny sposób w odniesieniu do kilkuzdaniowej wypowiedzi, niż w przypadku zdań pojedynczych. Muysken zakwalifikował przytoczony wcześniej przykład francusko-rosyjskiego przełączenia kodu „*Les femmes et le vin, ne ponimayu*” – ‘kobiety i wino, nie rozumiem’ jako alternację, zgodnie z przyjętymi wcześniej kryteriami aktywizacji leksyki i gramatyki kodu innego, niż na początku zdania³⁰. Gdyby dalszy ciąg wypowiedzi należał również do systemu języka rosyjskiego, fraza *ne ponimayu* stanowiłaby punkt zwrotny bardziej trwałej zmiany kodu. Jeśli jednak zdanie następujące po przytoczonym przykładzie zostałoby wypowiedziane w języku francuskim, potraktowanie *ne ponimayu* jako faktycznej zmiany kodu nie jest oczywiste. Wspomniana fraza nie tylko wykorzystuje rosyjską gramatykę, ale również jest zdaniem jednoczłonowym; spełnia więc kryteria alternacji. Jednak pojawienie się oderwanego rosyjskiego stwierdzenia w toku francuskiej wypowiedzi jest przede wszystkim związane z wyrażeniem niezrozumienia, zdziwienia, czyli formy emocji, które często powodują chwilowe przełączenie kodu na język ojczysty. Zatem fragmenty wypowiedzi wykorzystujące leksykę i gramatykę innego kodu, o ile nie prowadzą do trwalszego przełączenia kodu, mogą pełnić funkcję eksklamacyjną.

W mowie staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego często dochodzi do alternacyjnego przełączania kodu. W niektórych przypadkach uwarunkowania tego zjawiska są stosunkowo jednolite i typowe dla ogółu badanej społeczności, o czym świadczą następujące przykłady:

16. *i ja pašt'a k vrač'u i on mne sd' etał prześwietlenie // nie prześwietlenie / może gastroskopię: co pani pije? i ja jemu pokaz'ala / proszę nie pić / bo pani wie / że wrzody dwunastnicy miała, pani zaczął wrzód krwawić // jeżeli pani nie przestanie / to pani na stole operacyjnym się znajdzie / ja k' inuła b'olše eti l'ek'i i ne pašt'a b'olše k nej*

17. *zaxaž'u padaj'u adres svoj zamieszkania / [...]³¹ duże B dziewięć / a czemu duże / a czemu B? a ja odpowiadam / bo to dzielnica*

18. *dva g'oda i pabudav'al'iša / lokatorów wynajęli v 'etot blok / a v sva'ım ćep'er' mieszkaniu żyv'ut*

19. *'eto ne dur'ak skaz'at' // daj Boże / żebyś ty uczył cudze dzieci*

20. *prim'eń ali tak'oje apr'ed'el'eńe //co można wojewodzie to nie tobie smrodzie /'eta pa_p'olsk'i / da wojewoda to 'eta abłastn'oj nač'alnik*

Przełączanie kodu we fragmentach 16.-20. związane jest z cytowaniem, czyli

„włączeniem do wypowiedzi relacji o słowach lokowanych przez narratora w innej sytuacji komunikacyjnej, realnej, czy pomyślanej [...] W wypadku cytowania pełnego wypowiedzenia lub ich ciągu powstaje schemat mowy niezależnej [...] Cytat może tu być włączony składniowo do zdania towarzyszącego, lecz sam jest od niego składniowo niezależny”³².

Kryterium niezależności składniowej cytatu decyduje o jego odróżnieniu od wtrąceń, które często składają się z wielu elementów³³. Przytoczona definicja ma charakter uniwersalny i odnosi się do cytowania w ramach jednego języka, jak również w warunkach bilingwizmu. Do przełączenia kodu w wyniku cytowania dochodzi, kiedy osoba dwujęzyczna relacjonuje w języku L₁ sytuację, która wydarzyła się w sferze tradycyjnie obsługiwanej przez L₂. Z klasycznym przykładem przełączania kodu w związku z zastosowaniem mowy niezależnej mamy do czynienia we fragmencie 16., w którym informatorka opowiada o swojej wizycie u lekarza. W wypowiedzi dochodzi najpierw do wtrącającego przełączania kodu, związanego z koniecznością zastosowania nieobecnej w rosyjskiej gwarze terminologii medycznej (*prześwietlenie, gastroscopia*), a następnie informatorka przytoczyła w niezmienionej formie kwestie wypowiedziane przez lekarza. Narracja prowadzona jest w rosyjskim dialekcie: bezpośrednio po zakończeniu wypowiedzi lekarza następuje powrót do pierwotnego kodu wypowiedzi. Tego typu przypadki można rozpatrywać w kategoriach sytuacyjnego przełączania kodów: odwołanie do sfery obsługiwanej przez język polski wiąże się ze zmianą uwarunkowań sytuacji komunikacyjnej.

We fragmencie 17. informator przytacza swoją rozmowę w urzędzie. Wypowiedzi cytowane są w języku polskim, w którym toczyła się dana rozmowa. Zmiana kodu w wyniku cytatu wpłynęła w tym przypadku także na zmianę języka narracji: *a ja odpowiadam*.

Jak pokazuje przykład 18., aby sytuacja komunikacyjna uległa zmianie i doprowadziła do alternacyjnego przełączenia kodów, niekoniecznie musi dojść do przytaczania przez narratora wypowiedzi cudzej lub własnej w postaci mowy niezależnej. Fragment *lokatorów wynajeli v 'etot blok* składa się z elementów polskiego i rosyjskiego kodu, ale oś zdania bazuje na języku polskim. Alternacja była spowodowana odwołaniem się informatorki do sfery tematycznej, w której dominuje polszczyzna, co tłumaczy także pojawienie się wstawki *mieszkanie* w dalszej części przytoczonego fragmentu.

Przykłady 19. i 20. zawierają cytaty, ale bez odwołania do konkretnej sytuacji z przeszłości. W obydwu przypadkach przytaczane są polskie przysłowia, a informator nie

próbował tłumaczyć ich treści na gwara. W drugiej części fragmentu 20. dochodzi do wtrącającego przełączania kodu, związanego z uściśleniem znaczenia leksemu *wojewoda*.

Inne przypadki alternacyjnej zmiany kodów w wypowiedziach polskich starowierców mają bardziej indywidualny charakter, ale możliwe jest wskazanie niektórych powtarzających się okoliczności:

21. *mnie naprawdę było przykro* /*kak ty prix'ożiś /ńe m'og'eš pap'aść v dv'er'i*

22. *mnog rab'oty* /*kar'ovy /r'eb'aty /trzeba na okragło chodzić*

23. *Iv'ony to się nie podoba ś'lna* /*kak m'ušit mundurek do szkoły ad'et' /bo ma tyle łaszaków*

24. *vołk skaz'at /štob an'a vašt'a //an'a vašt'a i zapyt'ataś //čev'o ty m'aješ tak' tje baš'yje g'laz'a? a vołk gavar'it //št'oby čeb'a t'učše v' t'žéc /a Czerwony Kapturek się zapytał /dlaczego ma takie wielkie zęby /a wilk odpowiedział //żeby ciebie lepiej zjeść //i zjadł //a potem usłyszał leśniczy krzyki i pr'ib'eg /i vołka /str'elit'jev'o /razš'yt br'luxa i v'ýcanuł Czerwonego Kapturka i b'abku //i zaš'yt jem'u br'luxa /i k'am'eñ v'laž'yt /i jev'o vk'ínu v vad'u*

25. *zdrowaś Maryjo /taskiś pełna* /*Bogar'od'ica //v'íd'iš /mnie trochę m'eš'ajetsa*

Sytuacje zilustrowane przykładami 21.-23. mają wiele cech wspólnych. Przykład 21. stanowi fragment rozmowy toczony w rosyjskim dialekcie przez kilkoro informatorów, praktycznie bez udziału badaczy. Włączenie polskiego zdania *mnie naprawdę było przykro* w ciąg wypowiedzi gwarowych nie było związane z cytatem, ani z odwołaniem do sytuacji ze sfery przyporządkowanej w ramach dyglosji polszczyźnie, lecz było spowodowane chęcią wyrażenia stanu emocjonalnego. Ze względu na hierarchiczny podział ról języka polskiego i rosyjskiej gwary w dwujęzyczności staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego, zarówno zastosowanie, jak i potencjał obydwu kodów nie są równorzędne. W opisywanej grupie rolę języka wysokiego (H) pełni polszczyzna, a niskiego (L) – tradycyjny dialekt. Tego typu relacje dwóch systemów językowych można opisać z perspektywy teorii kodów Basile'a Bernsteina³⁴. Staroobrzędowcy posługują się językiem wysokim (polskim) zarówno na poziomie kodu rozwiniętego, jak i ograniczonego, podczas gdy język niski (rosyjska gwara) stosowany jest przede wszystkim w roli kodu ograniczonego³⁵. Według Bernsteina kod ograniczony (*restricted code*) jest przewidywalny pod względem syntaktycznym i leksykalnym, a sytuacja kontaktu jest w dużej mierze zrytualizowana i z góry określona. Informacje w kodzie ograniczonym są przekazywane w sposób implicytny – ich zrozumienie wymaga zakorzenienia w kontekście wypowiedzi, a argumentacja prowadzona jest w sposób arbitralny³⁶. Z kolei kod rozwinięty (*elaborated code*), charakteryzuje się niską przewidywalnością syntaktyczną i brakiem przewidywalności leksykalnej. W wypowiedziach zbudowanych na bazie kodu rozwiniętego informacje przekazywane są w sposób eksplicytny, w logicznym porządku słów³⁷.

Nawet w dziedzinach, w których dominuje gwara, w zdecydowanej większości sytuacji używana jest ona na poziomie kodu ograniczonego, co w przypadku potrzeby przekroczenia jego wąskich zasobów strukturalnych i leksykalnych prowadzi do zmiany kodu na język polski jako bardziej uniwersalny pod tym względem lub do zapożyczania i kalkowania polskiej leksyki, frazeologii oraz struktur syntaktycznych³⁸. W przytaczanym fragmencie 21. kompetencja informatora w zakresie staroobrzędowego dialektu okazał się niewystarczająca do wyrażenia emocji, związanych z przedstawianym przez niego zdarzeniem.

Przyczyny alternacyjnej zmiany kodu w przykładach 22. i 23. również są związane z niemożnością wykorzystania gwary na poziomie kodu rozwiniętego. Fragmenty polskiego kodu w obydwu wypowiedziach, niezależnie od tego, czy są syntaktycznie związane z kodem rosyjskim (*to się nie podoba* i *bo ma tyle łaszków*), czy też nie (*trzeba na okrągło chodzić*), wykraczają poza komunikatywne zasoby gwary, którą posługuje się informatorka. Niezależnie od przełączenia alternacyjnego, w przykładzie 23. ma również miejsce wtrącająca zmiana kodu, spowodowana tematem wypowiedzi, należącym do dziedziny edukacji, która jest obsługiwana przez polszczyznę.

Fragment 24. pochodzi z bajki o Czerwonym Kapturku, chętnie opowiadanej przez staroobrzędowe dzieci, kiedy są proszone o dłuższą zwartą wypowiedź. Niezależnie od informatora, w opowieści zawsze widoczne są znaczące wpływy języka polskiego, ale przejawiają się one w różny sposób. Bardziej zdyscyplinowani informatorzy, a także ci, którzy przejawiają wyższą kompetencję w zakresie tradycyjnego dialektu, starają się utrzymać kod wypowiedzi, a polskie wpływy ograniczają się do zapożyczeń i kalk. W przytoczonym przykładzie w trakcie opowiadania nastąpiła zmiana języka narracji na polski, a następnie powrót do pierwotnego kodu wypowiedzi. Podobne zmiany powrotne często zdarzały się w wywiadach z młodymi staroobrzędowcami, zwłaszcza kiedy relacjonowali oni jakąś historię lub opowiadali fabułę książki, czy też filmu. Oczywiście w takich sytuacjach dochodziło również do opisanego w poprzednich akapitach przełączania kodu pod wpływem cytowania, ale przypadki, takie jak we fragmencie 24. można uznać za typowe wśród najmłodszych starowierców. Alternacyjne przełączanie kodu, które nie jest związane ze zmianą sytuacji komunikacyjnej, ani z cytowaniem, należałoby tłumaczyć niedostateczną kompetencją językową w zakresie gwary³⁹, natomiast zmiana powrotna jest najczęściej spowodowana impulsem ze strony badacza, na przykład spojrzeniem lub gestem przypominającym mówiącemu o pożądanym w danej chwili języku wypowiedzi. W przykładzie 24. powrót do rosyjskiej gwary nastąpił na styku złożonych współrzędnie zdań. Część gwarowa rozpoczęła się od formy *pr'ib'ég*, należącej do minimum komunikatywnego, wspólnego praktycznie

wszystkim staroobrzędowcom mówiącym tradycyjnym dialektem, co ułatwiło informatorowi powrót do narracji w rosyjskiej gwarze.

Przykład 25. ilustruje inne, również często spotykane okoliczności alternacyjnego przełączania kodu. W takich sytuacjach do zmiany języka wypowiedzi dochodzi na skutek próby wykorzystania L_2 w dziedzinie, w której L_1 jest szczególnie mocno zakorzeniony. W przytoczonym fragmencie informator próbował powtórzyć treść znanej sobie zarówno w języku polskim, jak i rosyjskim, modlitwy *Zdrowaś Maryjo*. W sferze religijnej staroobrzędowcy posługują się językiem liturgicznym – cerkiewnosłowiańskim, a także gwarą, a wielu z nich, w tym także autor analizowanej wypowiedzi, regularnie czyta cerkiewnosłowiańskie księgi. Mimo starań informatora, słowa modlitwy zaczęły mu się mylić z *Bogarodzicą*, z czego zdawał sobie sprawę, mówiąc: *v' 'td'is' / m'ne troche m'eš'ajetsa*. Do tego typu alternacyjnej zmiany kodu może dochodzić niezależnie od tego, czy mówiący ma świadomość zmiany języka wypowiedzi, czy też jej nie zauważa.

Trzeci typ przełączania kodów związany jest z istnieniem wspólnych w dużej mierze elementów wypowiedzi, podzielanych przez znajdujące się w kontakcie języki. Muysken określa to zjawisko jako kongruentną leksykalizację (*congruent lexicalization*), podając przykład holendersko-angielskiego zdania, w którym zmiana kodu następuje w punkcie wspólnym dla obu języków – słowie *whaar* ('gdzie'), brzmiącym podobnie zarówno do holenderskiego *waar*, jak również do angielskiego *where*. Wspólny element kończy holenderską frazę i rozpoczyna homofoniczną holendersko-angielską część wypowiedzi: *Wet jij whaar Jenny is?* 'Czy wiesz, gdzie jest Jenny?'⁴⁰.

Pojęcie kongruentnej leksykalizacji okazuje się być szczególnie przydatnym w opisie bliskich strukturalnie języków, obfitujących w całkowicie i częściowo homonimiczne leksemy, np. *to, tak, jest/ jest', nie, ja*, ale również *šk'ota, m'ama, dom, m'oże/m'ożet* itp. Ich przyporządkowanie do jednego z kodów jest często dyskusyjne, np. *no m'oże pamag'ajet nam* lub *eta šk'ota b'yla na takim odludziu*. Trudności w analizie powodują również przypadki zapożyczeń z L_2 w dłuższej wypowiedzi L_1 , zwłaszcza jeśli są to wyrazy jedno- lub dwusylabowe, w których nie ma miejsca dla adaptacji, a więc nie można jednoznacznie określić, czy zostały one zasymilowane do L_1 i stały się częścią tego kodu, czy też mamy do czynienia z wtrąceniem elementów kodu L_2 , np. wyraz *już* w wyrażeniu *jest', ali już st'araja* lub *chyba* w zdaniu *chyba što siostra ka m'ne at r'azu pr'ij'eżet*. Zaklasyfikowanie takich leksemów jako elementów wspólnych, łączących rosyjski dialekt i język polski w ramach

jednej wypowiedzi o mieszanym kodzie, lub jako punktów zwrotnych, prowadzących do przełączenia kodu, umożliwia interpretację materiału, który bez wykorzystania teorii Muyskena należałoby wyłączyć z opisu. Następujące przykłady ilustrują niektóre z przejawów kongruentnej leksykalizacji, spotykanych w mowie polskich starowierców:

26. *kr'uz'ku tak'uju /blaš'anku at kans'ervy /było dorobione takie 'uxo'⁴¹ daż'etana*

27. *kak astav'al'is' pr'i' etoj st'aroy v'ery /to jan'y /št'oby nie pr'exaž'il'i na pravost'av'e /to jan'y samo'ety ž'etal'i /samobójstwa popełniali przeciež*

28. *ziemniaki, ž'yta, owies, jęczmień, pszenżyto*

29. *a jak d'ožd' p'adał /n'ada b'yta' etu c'egłu nakryt'*

30. *i co: przyjeżdżają Niemcy /maš samag'bn? nie i nie d'lam /ja mówię /pa r'usku b'olše gavar'tl'i /jak po polsku*

Występujący we fragmencie 26. leksem *'uxo* ma identyczne brzmienie w polszczyźnie i rosyjskim dialekcie. Gdyby wyróżniony wyraz znalazł się w bezspornie polskiej lub rosyjskiej wypowiedzi, zostałby uznany za jej integralną część, jednak w przykładzie 26. *'uxo* występuje w zdaniu o mieszanym kodzie. Po fragmencie gwarowym następuje fraza polsko-rosyjska *było dorobione takie 'uxo daż'etana*, i choć dyskusyjny leksem jest strukturalnie związany z polską częścią wypowiedzi, gwarowe uściślenie znaczenia (*dorobione/daż'etana*) czyni z wyrazu *'uxo* element wspólny.

Sytuacja przedstawiona w następnych dwóch przykładach ma nieco inny charakter. W przytaczanej wypowiedzi 27. występują fragmenty dwóch kodów. Mimo podobnego brzmienia pol. *prawostawie* i ros. *православие*, w danym przypadku wymowa informatorki bez powszechnego wśród polskich starowierców akania pozwala zaklasyfikować ten wyraz jako polski. Analizowany wyraz *pravost'av'e* znajduje się w ciągu gwarowych elementów, co z kolei sugerowałoby jego klasyfikację jako rosyjskiego, zwłaszcza że przynależność leksemu do sfery związanej z religią czyni mało prawdopodobnym jego zapożyczenie z polszczyzny. Określenie spornego elementu jako kongruentnie leksykalizowanego wydaje się być jego najbardziej adekwatną interpretacją. W przykładzie 28. mamy do czynienia z odwrotną sytuacją: młody informator został poproszony o wymienienie gwarowych nazw roślin uprawnych, ale okazało się, że w jego odczuciu są one identyczne z polskimi. Jedyne termin *ž'yta* można uznać za dialektalny, ale ponieważ jest on wymieniany wśród wyrazów jednoznacznie polskich, a w dodatku od pol. *żyto* różni się jedynie akaniem, należy uznać go za jednostkę wspólną dla obydwu kodów.

We fragmencie 29. w rosyjskiej wypowiedzi występuje pol. zaimek *jak*. Choć w gwarze starowierców funkcjonuje jego odpowiednik *kak*, analizowanego elementu nie można

jednoznacznie zaklasyfikować jako wtrącenia. Po pierwsze formy *jak* i *kak* różnią się jedynie jedną spółgłoską, a po drugie w jednosylabowym wyrazie nie ma miejsca, ani możliwości dla stwierdzenia ewentualnej adaptacji fonetycznej lub morfologicznej, w związku z czym jedyną oznaką asymilacji do kodu gwarowego jest włączenie w system składniowy, które w danym przypadku się dokonało, a więc można mówić o kongruentnej leksykalizacji.

Fragment 30. stanowi klasyczny przykład wypowiedzi o kodzie mieszanym. Informatorka zaczyna narrację po polsku, po czym po rosyjskim cytacie następuje powrót do polszczyzny i ponowne przejście na gwara, ale bez związku z cytowaniem lub zmianą warunków sytuacji komunikacyjnej. Kongruentnej leksykalizacji podlega nie pojedynczy leksem, ale bardziej złożona całość: *maš samag'on? né i né_d'am*. Akcentuacja tego fragmentu wypowiedzi jest rosyjska, ale ponieważ jest on umieszczony w toku polskojęzycznej narracji, a różnice w wymowie w stosunku do pol. *maš sam'ogon? né i n'e_dam* są niewielkie, należy wziąć pod uwagę jego wspólny, polsko-rosyjski charakter.

Sytuacje kongruentnej leksykalizacji można zauważyć również w przykładach ilustrujących inne typy przełączania kodów. Na przykład, w przykładzie 14. po wtrąceniu *bamb'ložka* następuje fragment, w którym tylko *ta / a ja jadę* czasownik *jadę* ma jednoznacznie polski charakter, podczas gdy pozostałe elementy są identyczne w polszczyźnie i rosyjskim dialekcie, a ponieważ znajdują się w mieszanym otoczeniu, można je uznać za wspólne. Z kolei w przykładzie 19. w gwarowej wypowiedzi zostało przytoczone polskie przysłowie *daj Boże / żebyś ty uczył cudze dzieci*. Zwrot *daj Boże*, choć stanowi integralną część przysłowia, brzmi jednakowo w obydwu językach i następuje bezpośrednio po fragmencie kodu rosyjskiego, a tego typu połączenia sprzyjają kongruentnej leksykalizacji wyrazów, znajdujących się na styku dwóch kodów.

Pieter Muysken wspólnie z Roelandem van Houtem stworzyli schemat łączący trzy typy przełączania kodu, ukazujący możliwość nieostrego przejścia pomiędzy nimi⁴². Opis wtrącającego typu przełączania kodu obarczony jest wszystkimi niedogodnościami teorii języka-matrycy, związanymi z określeniem ram morfosyntaktycznych, które nie zawsze są łatwe do określenia⁴³. Dyskusyjna pozostaje wielkość wstawianego elementu lub elementów, a także kwestia uchwycenia momentu, w którym wtrącenie można będzie uznać za alternację, ponieważ kryterium jednoczesnej zmiany leksyki i gramatyki w przypadku języków pokrewnych jest trudne do zweryfikowania. Trudności interpretacyjne związane są także z kongruentną leksykalizacją. Jeśli dotyczy ona pojedynczego leksemu, w wielu przypadkach

jest bliska wtrąceniu, natomiast jeśli wspólny charakter ma większa całość, jest ona zbliżona do alternacyjnej zmiany kodów. Poniższe przykłady ilustrują kilka niejednoznacznych przypadków, stanowiących potwierdzenie tezy Muyskena i van Houta o możliwości płynnego przejścia pomiędzy trzema typami przełączania kodów:

31. *gavar' ɨt / b'ud'eš j'exat' da d'omu / ale ɲe daj'ež'eš / i faktycznie było / że chyba daj'exat' do Šč'ebry i sr'azu uxad' ɨl'i d'alše*

33. *bo przecież żebym chodził / to bym skończył na pewno / nie // bo ɲe m'ušit atx' ožić / ɲe // ale / jak wyszło / tak wyszło*

W wypowiedzi 31. w pierwszym z wyróżnionych fragmentów występuje sytuacja pomieszania kongruentnej leksykalizacji i wtrącającego przełączania kodów. Każdy z elementów styku dwóch zdań ma mieszany charakter gwarowe wyrażenie przyimkowe *da d'omu* stanowi kalkę składniową pol. modelu *do domu*, ale końcówka *-u* w dop. l.poj. sugeruje polskość tej formy, co utrudnia jednoznaczną klasyfikację. Następujący dalej spójnik *ale* nie podlega adaptacji⁴⁴, więc należy go zaklasyfikować jako wtrącenie, natomiast partykuła przecząca *ɲe* jest identyczna w obydwu językach. Powyższe wątpliwości świadczą o tym, że analizowany fragment zawiera zarówno elementy kongruentnie leksykalizowane, jak i wstawki, co nadaje mieszany charakter całości. Wyróżniony w dalszej kolejności fragment przykładu 31. odnosi się jednocześnie do alternacyjnego, jak również wtrącającego przełączania kodu. Przynależność ciągu *i faktycznie było / że chyba* do polszczyzny nie budzi wątpliwości, jednak nie do końca spełnia ona kryterium pełnego przełączenia kodu z L_1 na L_2 . Fragment *i faktycznie było* mógłby być rozpatrywany jako odrębna całość tylko w oderwaniu od polsko-rosyjskiego zdania podrzędnie złożonego, którego jest częścią: *i faktycznie było / że chyba daj'exat' do Šč'ebry*. W tym ujęciu najbardziej adekwatną interpretacją wyróżnionej części przykładu 31. jest uwzględnienie jego podwójnej natury.

W kolejnym przykładzie dochodzi do sytuacji pośredniej między alternacyjną zmianą kodu a kongruentną leksykalizacją. Do wypowiedzi w języku polskim, informator włączył zdanie w rosyjskim dialekcie *bo ɲe m'ušit atx' ožić / ɲe*, składające się z jednostek kongruentnie leksykalizowanych: spójnik *bo* został przez gwarę przyswojony w postaci identycznej z językiem polskim⁴⁵, a partykuła *ɲe* występuje w obydwu językach. Zapożyczenie *m'ušić* oraz gwarowa forma *atx' ožić* różnią się od polskich odpowiedników w stopniu minimalnym, więc wobec faktu występowania w dłuższej wypowiedzi, której kodem podstawowym jest polszczyzna, należy uwzględnić możliwość ich kongruentnej leksykalizacji.

Opisane dyskusyjne przypadki nie są jedynymi w liczącym ponad 300 godzin nagrań materiale, zebrany podczas badań językowych w społeczności starowierców regionu suwalsko-augustowskiego. Założenia Muyskena, przyjęte w powyższych rozważaniach za podstawę metodologiczną stanowią najbardziej kompletną teorię opisu zjawiska przełączania kodu, zwłaszcza w przypadku języków pokrewnych, ale pozwala ona raczej na tworzenie luźnych typologii, niż precyzyjnych klasyfikacji. O złożoności sytuacji przełączania kodów w warunkach bilingwizmu różnych typów świadczy brak uniwersalnej teorii we współczesnych badaniach tego zagadnienia⁴⁶. Wobec trudności analitycznych oraz licznych niejednoznacznych sytuacji, możliwe są dwa podejścia badawcze. Pierwsze dąży do skupienia się na klarownych przypadkach poszczególnych typów zmiany przełączania kodów, co wiąże się z pozostawieniem znacznej części materiału bez opisu. Drugie podejście polega na zmuszonych poszukiwaniach teorii, pozwalającej na interpretację konkretnych, często niejasnych sytuacji, czemu mają służyć przedstawione w niniejszym tekście analizy.

Przełączanie kodów w dwujęzyczności staroobrzędowców ma specyficzny charakter, ponieważ dotyczy kontaktu polskiego – znormalizowanego języka literackiego, posiadającego status języka państwowego z rosyjskim dialektem – gwarą wyspowa, podlegającą ciągłym przekształceniom pod wpływem polszczyzny. Interpretację poszczególnych przypadków komplikuje fakt bliskości strukturalnej obydwu systemów oraz postępującej hybrydyzacji⁴⁷ gwary starowierców. Zjawisko zmiany języka w trakcie wypowiedzi nieodłącznie wiąże się z dwujęzycznością badanej grupy, w związku z czym opis sytuacji językowej staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego bez uwzględnienia przełączania kodów byłby niepełny.

Typy przełączania kodu w rosyjsko-polskiej dwujęzyczności staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego

Słowa kluczowe: przełączanie kodów, staroobrzędowcy, bilingwizm, interferencja, typologia

Типы переключения кодов в русско-польском двуязычии старообрядцев сувальско-августовского региона.

Ключевые слова: переключение кодов, старообрядцы, билингвизм, интерференция, типология

Types of code-switching in the Russian-Polish bilingualism of Old Believers in Suwałki-Augustów region.

Key words: code-switching, Old Believers, bilingualism, interference, typology

Summary: First Old Believer settlements in Poland were founded in the 17th century, after the schism in the Russian Orthodox Church. The migrants preserved their religion, language (Russian dialect from Pskov-Novgorod-Velikiye Luki region) and culture through ages in

foreign surroundings. Simultaneously they achieved Polish language, but up till the beginning of the 20th century and the revival of Polish statehood, not all of them were bilingual. It was the time of creating the state of diglossia in the Old Believers' language situation, i.e. hierarchical relation between the languages being used by them, with certain domains of use for each language. After the Second World War serious language changes were underway and the dialect was under strong influence of Polish language. There are all kinds of interference in the Old Believers' dialect, especially lexical, phonetic and syntactic. Contemporaneously we can observe the phenomenon of code-switching in their speech. Although scholars' interest to code-switching is as old as the theory of language contact, the universal methodological approach has not been discovered yet. This article is basing on P. Muysken's typology, differentiating insertional code-switching, alternational code-switching and congruent lexicalization. The examples of each type are analysed and compared with other typologies. There are a lot of doubtful cases of code-switching in bilingualism of the group of our interest, which do not suit precisely any of the types or can be classified as more than one of them, what is typical for structurally related systems. However, the questionable situations can not be omitted in the analysis, while they constitute inseparable phenomena of the speech of Polish Old Believers.

- ¹ E. Iwaniec, *Dzieje staroobrzędowców w Polsce*, Warszawa 1977, s. 78-79; I. Grek-Pabisowa, *Kształtowanie się leksyki rosyjskiej wyspy gwarowej na tle dziejów grupy społecznej (Próba ustalenia przesłanek warunkujących zmiany w leksyce gwary staroobrzędowców w Polsce od okresu osiedlenia się w XVIII w. do czasów obecnych)*; (1980), [w:] Eadem, *Staroobrzędowcy. Szkice z historii, języka, obyczajów*, Warszawa 1999, s. 190-191.
- ² С. Гжибовский, М. Глушковский, *Социолингвистическая ситуация старообрядцев в деревнях Габове Гронды и Бур*, [w:] Л. Л. Касаткин (red.), *Русские старообрядцы. Язык. Культура. История. Сборник статей к Международному съезду славистов*, Москва 2008, s. 204.
- ³ Kontakty ze starowiercami mazurskimi były ograniczone jeszcze przed końcem I Wojny Światowej, ponieważ już wtedy od regionu suwalsko-augustowskiego oddzielała ich granica między zaborem rosyjskim i pruskim.
- ⁴ А. Дуличенко, *Языки малых этнических групп: статус, развитие, проблемы выживания*, [w:] Idem, *Языки малые и большие... In memoriam acad. Nikita L. Tolstoi. Slavica Tartuensia IV*, Tartu 1998, s. 26.
- ⁵ Ibidem.
- ⁶ Zob. M.in. D. Paško, *Funkcjonowanie rosyjskiej gwary staroobrzędowców z Gabowych Grądów i Boru w warunkach dwujęzyczności polsko-rosyjskiej* (niepublikowana rozprawa doktorska napisana pod kier. prof. S. Grzybowskiego), Toruń 2008.
- ⁷ M. Doroszkiewicz, *Studia nad wpływami polskimi na rosyjską leksykę gwarową*, Wrocław 1991, s. 136-138; I. Grek-Pabisowa, *Związki gwary rosyjskich enklaw staroobrzędowców z językiem polskim dawniej i obecnie*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 32/1995, s. 155-156.
- ⁸ Zdaniem Stefana Grzybowskiego zmiany, którym ulega aktualnie gwara staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego, zmierzają w kierunku systemu hybrydalnego, opierającego się na rosyjskim dialektalnym szkieletcie morfonologicznym, wypełnionym polską leksyką, frazeologią i konstrukcjami syntaktycznymi; S. Grzybowski, *Losy rosyjskiej gwary staroobrzędowców w Polsce – modyfikacja czy zanik?*, [w:] *Słowianie Wschodni na emigracji: literatura – kultura – język*, Opole (w druku).
- ⁹ Э. Хауген, *Языковой контакт*, [w:] *Новое в лингвистике* Вып. 6 (*Языковые контакты*). Москва 1972, s. 72.
- ¹⁰ D. Hymes, *Socjolingwistyka i etnografia mówienia* (1973), [w:] M. Głowiński (red.), *Język i społeczeństwo*, Warszawa, 1980, s. 61-65.
- ¹¹ U. Weinreich, *Languages in contact*, The Hague 1963 (1953), s. 1.
- ¹² J. Fishman, *The Sociology of Language* (1971), [w:] A. S. Dil (red.), *Language in Sociocultural Change*, Stanford 1972, s. 6-7; J. Gumperz, *The Sociolinguistic Significance of Conversational Code-Switching*, „RELC Journal” 1977/8: 2, s. 1.
- ¹³ Przytaczane w tekście wypowiedzi staroobrzędowców pochodzą z materiału zgromadzonego podczas kolejnych ekspedycji, organizowanych w latach 1999-2009 przez pracowników, doktorantów i studentów Instytutu Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu pod kierownictwem naukowym prof. Stefana Grzybowskiego. Do zapisu tekstów w rosyjskiej gwarze została wykorzystana uproszczona transkrypcja sławistyczna, natomiast fragmenty wypowiedzi w języku polskim (wyróżnione podkreśleniem) zapisywane są zgodnie z zasadami polskiej ortografii.
- ¹⁴ Por. J. Gumperz, *The Sociolinguistic Significance of Conversational Code-Switching*, op. cit., s. 1.
- ¹⁵ J. Fishman, *The Sociology of Language*, op. cit., s. 4-5.
- ¹⁶ P. Auer, *On the meaning of Conversational Code-Switching*, [w:] P. Auer et al. (red.), *Interpretive Sociolinguistics*, Tübingen 1984, s. 90.
- ¹⁷ Ibidem, s. 90-91.
- ¹⁸ C. Myers-Scotton, *Precision Tuning of the Matrix Language Frame (MLF) Model of Codeswitching*, „Sociolinguistica” 18/2004, s. 106-107; Eadem, *Multiple Voices: an Introduction to Bilingualism*, Malden 2006, s. 241.
- ¹⁹ Eadem, *Multiple Voices: an Introduction to Bilingualism*, op. cit., s. 241.
- ²⁰ Ibidem, s. 243-245.
- ²¹ P. Muysken, *Bilingual speech. A typology of code-mixing*, Cambridge 2000, s. 4-5.
- ²² Np. w przykładzie 6. pol. *ślub* występuje w roli dopełnienia: S → NP + VP; NP → N ‘an a’; VP → V ‘muś ʹta m’ eć’ + NP₂; NP₂ → N₂ ‘ślub’ + AP; AP → Adj ‘kaść ʹlnyj’.
- ²³ Najprawdopodobniej w sytuacji wywiadu informatorowi zależało na określeniu rodzaju zamknięcia; nie będąc pewnym, co do właściwej nazwy, posłużył się znanymi sobie możliwie bliskimi terminami z obydwu języków.
- ²⁴ M. Głuszkowski, *Dyglosja w społeczności staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego*, „Socjolingwistyka” (w druku).
- ²⁵ W przytoczonym przykładzie dodatkowym impulsem do wtrącenia ros. *bamb’ ʹożka* mógł być fakt, że mówiący z główną falą działań wojennych zetknął się jako przymusowy robotnik w Prusach Wschodnich, bez kontaktu z

Polakami i polską terminologią wojenną, a więc określenie *bombardowanie* nie było dla niego pierwszym skojarzeniem.

²⁶ Por. I. Grek-Pabisowa, *Typy zapożyczeń i sposoby przyswajania wyrazów polskich* (1983), [w:] Eadem, *Staroobrzędowcy*, op. cit., s. 224-227; L. Nepop, *Interferencja leksykalna i jej odmiany (na przykładzie słownictwa kresowego)*, [w:] J. Rieger (red.), *Język mniejszości w otoczeniu obcym*, Warszawa 2002, s. 103.

²⁷ S. Poplack, *Contrasting patterns of code-switching in two communities*, [w:] M. Heller (red.), *Codeswitching: anthropological and sociolinguistic perspectives*, Berlin-New York-Amsterdam 1988, s. 220.

²⁸ Ibidem; L. Nepop, *Interferencja leksykalna i jej odmiany*, op. cit.

²⁹ Por. P. Muysken, *Bilingual speech*, op. cit., s. 5.

³⁰ Zob. Ibidem, s. 4.

³¹ Ponieważ badacze zagwarantowali informatorom anonimowość, nazwa miejscowości została wykropkowana.

³² Z. Saloni, *Przytoczenie*, [w:] K. Polański (red.), *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, Wrocław 2003 (1993), s. 478.

³³ Por. przykłady 10. i 11.

³⁴ M. Głuszkowski, *Dyglosja w społeczności staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego*, op. cit.; Por. B. Bernstein, *Socjolingwistyka a społeczne problemy kształcenia* (1972), [w:] M. Głowiński (red.), *Język i społeczeństwo*, Warszawa 1980, s. 96-108.

³⁵ Por. M. Głuszkowski, *Dyglosja w społeczności staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego*, op. cit.; B. Bernstein, D. Henderson, *Social Class Differences in the Relevance of Language to Socialization*, [w:] J. Fishman (red.) *Advances in the Sociology of Language*, t.2, The Hague 1972, s. 143-148.

³⁶ Z. Bokszański, A. Piotrowski, M. Ziółkowski, *Socjologia języka*, Warszawa 1977, s. 121-122.

³⁷ B. Bernstein, *Socjolingwistyka a społeczne problemy kształcenia*, op. cit., s. 100-102.

³⁸ Por. M. Głuszkowski, *Язык молодого поколения старообрядцев деревень Габове Гронды и Бур*, „Slavia Orientalis” 2/2006, s. 253.

³⁹ Dodatkowym argumentem proponowanego wyjaśnienia jest brak tego typu niekontrolowanego przełączania kodu wśród informatorów w starszym i średnim wieku.

⁴⁰ P. Muysken, *Bilingual speech*, op. cit., s. 5.

⁴¹ Ze względu na specyficzny charakter słów i wyrażeń podlegających kongruentnej leksykalizacji w transkrypcji zostały one wyróżnione tłustym drukiem, aby uniknąć ich jednoznacznej klasyfikacji jako polskich (podkreślenie) lub gwarowych (druk normalny).

⁴² P. Muysken, *Bilingual speech*, op. cit., s. 9.

⁴³ C. Myers-Scotton, *Multiple Voices: an Introduction to Bilingualism*, op. cit. s. 241.

⁴⁴ Mimo niewielkiego pola dla ewentualnej adaptacji, *ale* występuje w gwarze polskich starowierców także w postaci asymilowanej *al'i*.

⁴⁵ Brak miejsca dla fonetycznej i morfologicznej adaptacji.

⁴⁶ Zob. m. in. E. McClure, M. McClure, *Macro- and micro-sociolinguistic dimensions of code-switching in Vingard*, [w:] M. Heller, *Codeswitching: anthropological and sociolinguistic perspectives*, Berlin-New York-Amsterdam 1988, s. 25-51; P. Gardner-Chloros, *Language Selection and Switching in Strasbourg*, Oxford 1991; A. David, L. Wei, *To what extent is codeswitching dependent on a bilingual child's lexical development?*, „Sociolinguistica” 18/2004, s. 2-12

⁴⁷ S. Grzybowski, *Гибридизация русского говора старообрядцев под влиянием польского языка (Габове Гронды и Бур)*, tekst wystąpienia na Międzynarodowej Konferencji „Język. Kultura. Literatura. Z polsko-wschodniosłowiańskich kontaktów”, 23-24.06.2007, Olsztyn, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski.